7. Genusarbetsdelningen vid Gustavsbergs porslinsfabrik i ett hundraårsperspektiv: en sammanfattning

Den ständigt återetablerade genusarbetsdelningen, som denna bok har lyft fram, har trots sin tydlighet inte lett till några skarpa konflikter mellan kvinnor och män.

Däremot har den åstadkommit en motsättning mellan kvinnors och mäns intressen, som ibland kommit till uttryck i uttalanden eller i motsägelsefullt agerande från fackligt håll. Denna intressemotsättning har också kommit till synes i samband med arbetsgivarens anställningspolitik och sätt att fördela arbetet, särskilt under den mera allmänt konfliktladdade rationaliseringsperioden från 1920- till 50-tal.

Att det funnits en latent motsättning mellan kvinnor och män på grund av deras olika ställning i arbetsprocessen har för det mesta förblivit dolt i sin samtid men märks klart i ett längre tidsperspektiv. Det går att säga, att det funnits en omhuldad omedvetenhet om denna motsättning, som haft sitt stöd i en allmän syn på en rimlig och naturlig arbetsdelning mellan kvinnor och män, enligt det "osynliga kontrakt" rörande genusarbetsdelningen, som beskrevs i kapitel ett.

Det blir av speciellt intresse i en detaljerad långtidsundersökning, att denna genusarbetsdelning trots allt gång på gång rubbats, att dess gränser dragits på nya sätt, att arbetsuppgifternas fördelning på kvinnor eller män har förskjutits och omkastats och t o m periodvis blivit mindre klar och skarp.

Avvikelserna från genusarbetsdelningens separerande mönster förekom i Gustavsberg främst under två perioder; decennierna omkring sekelskiftet 1900 och under 1950- och 60-talen.

Kanske skulle man kunna se industrialiseringens början som en krissituation,[1] som på grund av sin speciella karaktär gav kvinnor möjligheter till nya arbetsuppgifter. Periodens karaktär skulle kunna jämföras med andra instabila sociala samhällssituationer. Det har påpekats, att kvinnor alltsedan franska revolutionen blivit mera synliga, aktiva och välkomna på den politiska scenen under akuta

omvälvningar – under revolutioner eller krig – men senare, under lugnare politiska och sociala förhållanden, överlag återfunnits i underordnade positioner.[2] Omvälvande perioder för själva produktionssystemet bör på ett liknande sätt rubba kvinnors särskilda positioner. Industrialismen gav upphov till gränsöverskridningar mellan det som varit etablerat "manligt" respektive "kvinnligt". Man kunde se tendenser till en uppluckring av den strikta genusarbetsdelningen. Under den tidiga industrialiseringen tog kvinnor ofta sin chans och sökte sig aktivt ut till nya arbetsområden. De flyttade in till städerna, de emigrerade. De provade de nya arbeten som erbjöds dem. De blev naturligtvis också utnyttjade i det nya produktionssystemet.

Sedan kom ett skede under vilket industrialiseringen blev alltmera organiserad, mera omgärdad med nya lagar, mera införlivad i ett ordnat samhällssystem med alltmera uttalade ideologiska ramar. Detta förde mycket gott med sig. Den värsta exploateringen av arbetarna kunde stävjas. En effekt var emellertid också att kvinnors och mäns uppgifter på arbetsmarknaden blev mera klart skilda från varandra.

Denna hypotes om den tidiga industrialismen – dess tidiga tendens till en upplösning men sedan en återformering av genusarbetsdelningen – finns mer eller mindre tydlig också hos några andra forskare. Historikern Alice Kessler-Harris har påpekat att i USA var den klart segregerade arbetsdelningen mellan kvinnor och män igen etablerad först i slutet av 1920-talet.[3]

Den norska historikern Gro Hagemann, som studerat vissa typiska kvinnliga yrkesarbeten i relation till industrialiseringsprocessen, påpekar att under perioden 1850-1914 utformades – trots en ökad formell jämställdhet mellan kvinnor och män – samtidigt allt klarare och till slut oöverstigliga könsskillnader i arbetet; hon har bl a särskilt tittat på telegrafistyrket.[4]

Kirsten Geertsen har visat hur de kvinnliga offentliganställda kontoristerna i Danmark från 1900 till 1940 i arbetet blev alltmera separerade från och underordnade män.[5]

Fackföreningarna spelade troligen en stor roll i den här utvecklingen och om det återstår mycken forskning att göra.[6] Särskild skyddslagstiftning för kvinnor i industrin hade viss betydelse, delvis rent praktiskt men troligen framförallt som ideologi normerande.[7] Segregeringsprocessen stärktes också av alltmera utvecklade teorier och påståenden om kvinnans "sanna natur" och om vilka arbetsområden som var "naturenliga" för henne. I Sverige var Ellen Key vid sekelskiftet en kraftfull och mycket uppskattad uttolkare av sådana tankegångar, även om hon också mötte motstånd.[8]

I början av detta sekel hade industrialismen i Sverige kommit så långt och arbetarrörelsen blivit så välorganiserad, att också arbetarklassen började anamma och försöka förverkliga 1800-talsborgerlighetens ideal om en hemarbetande kvinna i varje familj. Arbetarklassen övertog överklassens nyideologiserade idéer om olika arbetsuppgifter och arbetsplatser för kvinnor och män. Men gifta kvinnor i arbetarklassen hade i verkligheten sällan råd att avstå från någon form av kontantinkomster. De sökte gärna lönearbeten som kunde utföras i hemmet eller i dess närhet, i andras hem och på oregelbundna villkor och tider,[9] för att försöka leva upp till en oåtkomlig idealbild och samtidigt lösa praktiska problem med barntillsyn och hemarbete för den egna familjen. Därmed blev det också fastställt i praktiken att kvinnor i industri inte skulle vara något mera än tillfällig arbetskraft, som ung, som ogift, som änka eller som särskilt fattig hustru.

Också kvinnoarbetet på porslinsfabriken i Gustavsberg ser ut att stämma med denna modell av sekelskiftets unika karaktär. Men jag vill betona att perioden samtidigt var paradoxal när det gäller kvinnoarbetet. Paradoxen ligger i att parallellt med inslag av genusintegrering verkar genusarbetsdelningen i lönearbetet ha stärkts under perioden. Två tendenser bröts mot varandra.

Mellan år 1880 och första världskriget fick både män och kvinnor nya arbetsuppgifter på många håll i Gustavsbergsfabriken. För några kvinnor betydde det, att de för en tid fick en chans att bryta med den förhärskande genusarbetsdelningen och inhämta nya och kvalificerde yrkeskunskaper; kvinnor fick arbeten som formare vid en ny typ av maskiner, de blev dessutom gravörer, svarvare och något senare gjutare.

Men detta gällde inte majoriteten av kvinnor, som fortsatte att göra hjälparbeten av olika typ. Behovet av sådana arbetsinsatser ökade kraftigt när vissa delar av produktionen blev mekaniserade och effektiviserade; allt flera "öron" måste manuellt fästas på de koppar som strömmade fram i ökande fart. En liknande effekt hade nya tryckmaskiner; allt flera kvinnor behövdes i arbetet med att manuellt sätta fast de snabbproducerade trycken. Dessa kvinnors löner sattes ofta direkt i relation till mäns löner, särskilt när män och kvinnor arbetade i lag tillsammans. Kvinnorna tjänade 25-50 procent av vad männen tjänade. Deras ställning som hjälparbetare befästes.

En lokalt förankrad förklaring till att kvinnor ibland togs in på förut helt mansdominerade områden i Gustavsberg är, att under dessa årtionden genomgick dessutom själva fabriken en kraftig expansion. Det gällde både ekonomiskt och rumsligt. Fabriken ökade sin omsättning, nya byggnader uppfördes och i dessa introducerades ofta ny

teknik. Gustavsbergsfabrikens första expansionsperiod sammanföll i stort sett med industrialismens genombrott i Sverige. Antagandet om en ökad möjlighet för kvinnor i ovanliga tider av kris eller expansion får i fallet Gustavsberg en dubbel verklighetsfond, dels i detta företags egen expansion, dels i den allmänna industriella expansionen.

För Sveriges del finns några andra indicier, som pekar i samma riktning,[10] mot en mera oklar och i viss upplösning stadd genusarbetsdelning i industrin kring sekelskiftet, som därefter igen blev precis och rigid. Tyvärr har dessa inte studerats mera ingående.

Utan att göra det till någon huvudpunkt pekar ekonomhistorikern Lars Ekdahl i en bok om tryckeriindustrin under det industriella genombrottet på en sådan tendens inom den branschen; under årtiondena omkring år 1900 avancerade kvinnor från att tidigare inte ha funnits på tryckerierna, först till okvalificerad arbetskraft och sedan till handsättarinnor. Ekdahl visar de manliga tryckarnas motstånd mot denna utveckling, som "framförallt inföll under industrins två mest expansiva faser" under slutet av 1800-talet. Under seklets första decennium blev en femtedel av arbetskraften kvinnlig.[11] Ekdahl gör också den något oklara men för vårt vidkommande intressanta observationen att "den kvinnliga arbetskraftens tillväxt hämtade sin främsta näring inte ur införandet av nya tekniska produktionsmedel, utan ur en förändring av de sociala förhållandena".[12]

Under mellankrigstiden kom däremot kvinnor att alltmera försvinna ur typografyrket. Ordföranden i den Typografiska Kvinnoklubben, Elin Johansson, visar detta i sin historik om klubben. Genom boken går som en outtalad anklagelse beskrivningar av hinder för kvinnornas yrkesverksamhet. Staten lade hinder genom nattarbetslagstiftningen och från fackligt och företagarhåll lades andra hinder, t ex genom en facklig arbetsförmedling.[13]

Utomlands har ett flertal studier gjorts[14] som visar att den typografiska fackföreningsrörelsen varit både lyckosam och målmedveten i sina strategier för att hålla kvinnor utanför ett yrke som egentligen borde legat väl till för dem, långt innan den senaste datorrevolutionen igen ställde saken på sin spets.

Ett yrke med likartade arbetsförhållanden som typografyrket var gravörernas på Gustavsberg. Vi har sett hur kvinnor där togs in och arbetade samman med män före sekelskiftet men därefter försvann. Det verkar möjligt att deras kortvarighet i yrket kan jämställas med de kvinnliga typografernas situation. Det ser ut som om en gammal praxis med lärlingsskap enbart för män användes för att mota ut kvinnorna som gravörer.

Kvinnorna i Gustavsberg fick i stort sett komma in på i övrigt

"manliga" arbeten med anknytning till teknik vid två typer av tillfällen. För det första (1) när en teknik var ny och inte ännu hade fått sin genuskaraktär; tekniken var dels oprövad, dels kanske inte önskad av män eftersom den hotade deras tidigare arbeten. Resultatet blev att arbetsgivare utnyttjade kvinnor för att bryta ett manligt motstånd mot ny teknik.

Ett exempel är när stegmaskiner för formning infördes i Gustavsberg. Då fanns enbart manliga handdrejare på fabriken. Den gruppen arbetare var den mest respekterade och bäst betalda och de som utförde det, hade en formell lärlingstid bakom sig. Maskinformningen hotade drejarnas gamla hantverksyrke.

I England hade drejarna varit mycket fientliga mot den nya formningstekniken och lyckats uppskjuta dess införande.[15] Från Gustavsberg finns inga dokument kring hur tekniken togs emot men det är självklart att den måste ha mötts med skepsis från dem med en yrkesskicklighet som var alldeles för "stor" för det nya arbetet. Kvinnor togs in till det nya maskinarbetet men också män.

I den här typen av brytningstid, när en ny teknik, som kan sägas degradera ett äldre hantverk, började införas användes alltså kvinnor – och män – för att bryta motståndet hos den starka, yrkesskickliga grupp som var produktionens "aristokrati".

Drejarna hade ingen makt att bibehålla det gamla produktionssättet utan det nya tog över gradvis. I detta fall rörde det sig om några decennier. Därefter drejades aldrig massartiklar längre. De fåtaliga drejare, som arbetade kvar, sysslade med drejning av konstprodukter.

Hur sedan kvinnors fortsatta möjligheter att vara kvar på dessa nya arbeten utvecklades, verkar ha varit starkt förknippat med hur arbetsvillkoren för män utvecklade sig i närmiljön. Arbetet som stegmaskinformare fick snart nära nog den högsta statusen på verkstäderna och därmed blev det – trots det tidiga kvinnliga inslaget i arbetet – ett mansarbete. Fabriksledningens syfte med att ta in kvinnor hade uppnåtts; den nya tekniken hade fått fotfäste i fabriken.

I gjutningsarbetet kan vi se en i begynnelsen liknande utveckling strax efter sekelskiftet. Kvinnor, jämsides med män, togs in när en ny arbetsmetod skulle introduceras och den äldre, handmodellformningen, höll på att bli föråldrad dels för att den fordrade längre utbildningstid, dels för att den var långsammare, mindre effektiv.

Men med gjutningen slutade det märkligt nog inte som med formningen. Att gjuta förblev ett arbete för både kvinnor och män. Det förblev ett arbete med lägre status på verkstäderna. Jag finner det svårt att förklara hur just detta yrke förblivit genusintegrerat fram till våra dagar, när alla andra yrken med tiden visat sig bli antingen "manliga"

eller "kvinnliga". Arbetet var hårt och smutsigt, fast det blev underlättat med tiden, precis som de flesta andra arbeten.

Kanske är det möjligheten att skilja på olika typer av gjutning, som gjort att både kvinnor och män kunnat arbeta inom det? Man har också kunnat genomföra en rumslig segregering mellan män och kvinnor som gjutit. Framförallt beror nog kvinnornas fortsatta arbete med gjutning på att det inte blev något högstatusyrke. Det bör också ha spelat en roll att yrket introducerades vid sekelskiftet med dess speciella tidskaraktär och sedan knappast förändrats tekniskt. Därmed har det inte funnits några nya tekniska hållpunkter som kunnat tas som förevändning för en förnyad segregering. Under sådana förhållanden har traditionen, yrkets egen historia, kunnat bevara en genusintegrering. Vanligare är ju annars att traditionen används för motsatsen, att motivera en fortsatt segregering.[16]

För det andra (2) kom kvinnor i Gustavsberg in på mansarbeten, när en teknik var på väg att bli föråldrad. Det hände att kvinnor togs in under de slutår som återstod för en teknik, en viss maskin. Vi har sett att detta var fallet när det gällde arbetet vid tryckpressarna för kopparrullar. Under den tryckteknikens första 50 år var tryckaren alltid en man men under teknikens drygt 10 sista år var en kvinna tryckare. Under 1950- och 60- talen skymtade man nämligen slutet på denna tekniks allenarådande. Då fanns redan en principiellt ny typ av tryckmaskiner, som man kunde förutse på sikt skulle konkurrera ut den gamla tryckmetoden. Ungefär vid den tiden togs en kvinna in som tryckare vid de äldre maskinerna. Det gick utan svårigheter. Detsamma gällde arbetet med färgberedningen för dessa gamla tryckpressar. När arbetets status var på nedgång, genom att yrket var hotat av ny teknik och det inte längre fanns någon "framtid" i yrket, fick kvinnor det.

Likaså har vi sett att några kvinnor på senare år har fått arbeta som maskinställare – ett annars manligt arbete – vid den äldre glasyrkarusellen men däremot inte vid nyare glasyrmaskiner av liner-typ. Man skulle med tämligen stor säkerhet kunna säga att glasyrkarusellen är en teknik på utdöende, endast genom att konstatera att kvinnor tillåts vara maskinställare vid den.

Ett annat exempel på samma sak gavs i doppglaseringen, där en kvinna fick arbeta under arbetsmetodens slutår. Här var det också frågan om en ny teknik på väg in, som gav en kvinna tillfälle att utöva ett äldre manuellt och skicklighetskrävande yrke, som tidigare utförts enbart av män.

Dessa avvikelser från en tidigare genusarbetsdelning ger klart besked om att det inte är själva arbetet som skulle vara för svårt och

omöjligt för kvinnor att utföra, utan att det är frågan om en fördelning av arbetsuppgifter efter status. Män anförtros mera prestigeladdad teknik, kvinnor sådan som inte är det – ännu inte eller inte längre. Ett yrkes status är historiskt betingad och kan som vi sett både öka och minska, fast arbetets utförande förblir detsamma. Yrkets status markeras också genom att det inbringar en förhållandevis högre lön.

Man skulle kunna tillfoga en tredje situation, (3) vid vilken genusarbetsdelning och teknik kan samspela; när ny teknik som bryter upp tidigare sammanhållna arbetsuppgifter införs, tex teknik i meningen "löpande band", traverser, lyftar, hissar och andra transportanordningar eller tillverkningsmaskiner, eller kombinationer av detta som tex rörliga torkskåp. När ny teknik införts har den ofta också lett till en omorganisering av arbetet, varvid kvinnor och män blivit ytterligare separerade. En tidigare arbetsdelning har kanske stärkts genom ett rumslig åtskiljande – som i tryckeriet – eller genom att kvinnor har förts in på delmoment av ett uppsplittrat arbete – som i fyllningen vid ugnarna – eller genom att kvinnor placerats som hantlangare vid maskiner medan män blivit maskinställare – som vid formningsliners.

Generellt skulle kunna sägas om kvinnor och teknik att de inte är direkt och på ett entydigt sätt relaterade[17] till genusarbetsdelningen men ändå ofta sammanhänger med den, eftersom arbetsdelningen har betydelse för fördelningen av status och makt, över- eller underordning.

En arbetskraftsintensiv industri, som porslinsindustrin, söker en arbetarstam som är så billig som möjligt. Därför införde man gärna kvinnor i produktionen, främst på arbeten som krävde mindre yrkesskicklighet än mäns. Men detta måste endast bli en delförklaring till genusarbetsdelningens utseende. Om arbetsgivarna enbart hade tänkt i lönsamhetstermer, borde kvinnor i långt högre grad ha dominerat porslinsindustrin.

Under 1920-, 30- och 40-talen ingick det dock i fabriksledningens politik att försöka ta in kvinnor i tidigare mansarbeten i samband med omorganisering av arbetet. Detta liksom den hårda lönepressen under mellankrigstiden gjorde att facket några gånger uttalade farhågor om företagets anställnings- och omplaceringspolitik i vilka också en motsättning mellan kvinnor och män kom fram. Men det var inga markanta konflikter det handlade om. I denna period var det inte heller så mycket frågan om att integrera kvinnor och män i samma arbeten eller att direkt ersätta män med kvinnor utan mera att genom omorganisering avsöndra nya delarbeten, främst då för kvinnor, ur

mera sammanhållna tillverkningsprocesser. Det gällde tex att bryta upp arbetslag och övergå till individuellt betalda arbetsmoment för att öka effektiviteten.

En viktig fråga när det gäller skillnader mellan kvinnors och mäns arbetsuppgifter är frågan om yrkesskicklighet och vad som definieras som sådan. Några historiska studier har visat att kvinnors arbete inte definierats som yrkesskickligt ens när det är lika svårt som mäns.[18]

En utbildnings längd har ofta tagits som ett bevis för hur yrkesskickligt ett visst arbete är. Men hur ska man kunna bestämma den tid det tar för att träna sig till ett arbete? Vi har sett att den uppskattade tiden för att lära olika yrken har skiftat över tid trots att uppgiften med allra största sannolikhet inte har förändrats mycket eftersom verktygen/maskinerna varit desamma. Att bli handmodellformare tog tex vid sekelskiftet minst 4-5 år medan det måste läras på ett år femtio år senare. Arbetet hade i stort sett inte förändrats.

Lärtider har under seklet haft en tendens att förkortas. Ska det ses som ett tecken på att samma arbete blivit enklare, på att arbetarnas makt minskat eller kanske på att kvalitetskraven sjunkit? Och hur ska man kunna jämföra olika yrken med varandra, tex handmodellformarens med målerskans, ett "manligt" med ett "kvinnligt" arbete? I målerskans fall har därtill mycket av utbildningen funnits inbäddad i det dagliga arbetet och skickligheten har ökats under flera år jämsides med och i själva arbetet, medan detsamma för "manliga" arbeten brukade ske inom en lärlingstid. Men kvinnor var inte lärlingar och i kvinnodominerade yrken fanns inte utbildningen formaliserad. På tryckeriet har vi kunnat följa hur tryckerskorna i sitt arbete och med lägre lön som följd, fick lära upp sina nya medarbeterskor.

Kvinnliga arbetare är en grupp, som trots att de kan vara i högsta grad yrkesskickliga ändå har varit tvungna att acceptera låga löner. På det viset förklarar amerikanen Samuel Cohn feminiseringen av kontorsarbetet och att det förblivit ett låglöneyrke.[19] Det är mera könet än arbetsuppgiften som betalats. Så har i Gustavsberg varit fallet med handmålningen i vilken kvinnor dominerat.

Enligt Jane Gaskell är det utgången av en politisk och ekonomisk kamp som bestämmer hur ett yrke värderas i förhållande till andra och om det bedöms som yrkesskickligt eller inte, snarare än några inneboende karaktäristika i arbetsuppgifterna. Hon menar också att kvinnor, som varit sämre fackligt organiserade än män, inte kunnat hävda sina kompetensområdens krav på skicklighet och träning och det är oftare därför än på grund av att kvinnors arbeten är enklare än mäns, som de fått lägre löner.[20]

Det finns några fall i Gustavsberg, som på ett tydligt sätt belyser

och bestyrker Gaskells tes om att en ekonomisk kamp, eller snarare en ojämn maktposition, mellan kvinnor och män, inte arbetet i sig, bestämmer ett arbetes värde. Det första gäller arbetet med fyllningen i rundugnarna och senare i tunnelugnarna. Det arbetet hade enbart utförts av erfarna ugnsarbetare fram till första världskriget. Den helt manligt dominerade fackliga avdelningen försummade att definiera det som krävande och svårt, när företaget under första världskriget och på 1920-talet tog in kvinnor i det. Denna försummelse gav fackföreningen svårigheter när den senare ville höja lönerna för de *män* som fyllde. Fast det var inte svårt för dessa män i fyllningen att få relativt högre löner än kvinnor, som gjorde samma arbete, under mellankrigstiden.

Kvinnorna gjorde faktiskt senare, på 1950-talet, ett försök att få lika hög lön som männen i fyllningen med hänvisning till att kvinnor och män utförde samma arbete. Att fylla var inte särskilt lätt fysiskt, det krävde dessutom både snabbhet och kunnighet. Vid de fackliga förhandlingarna avvisades dock lika lön för samma arbete och det beslöts istället att kvinnor skulle få lättare fyllningsarbete än män. Distansen till kvinnorna kunde därmed bibehållas och en ny segregering av själva arbetsuppgifterna inrättas. Företagsledningen skulle se till att denna skillnad också förverkligades, enligt förhandlingsresultatet. Detta visar att segregering i arbetet kunde innebära att helt ogenerat för män reservera sådant arbete, som var bättre betalt.

På 1930-talet kunde man ibland tala öppet om dessa saker. Den s k kvinnoarbetskommittén[21] anordnade konferenser med arbetsmarknadens parter för att diskutera kvinnoarbetet och dess villkor som ett led i ett statligt utredningsarbete. Vid en sådan konferens berättade ombudsman Gösta Wennström, Textilarbetarförbundet, Norrköping, hur man där förfarit med löner för kvinnor och män:

> Ackordspriserna lägger det tyngre arbetet hos män och det lättare hos kvinnor; sedan kallas detta "manligt" respektive "kvinnligt". För att i någon mån kompensera den lägre betalningen måste vi ju se till att kvinnorna åtminstone få lättare arbete. Männens högre lön är det första, sedan motiverar den i sin tur uppdelning i arbetet. Det är alltså inte tvärtom, vilket man lätt kan tro.[22]

På samma sätt resonerade tydligen facket i Gustavsberg fortfarande i slutet av 1950-talet om fyllningsarbetet; en segregering återinfördes, för att motivera mäns rätt till högre lön.

Bakom en lönesättning som gjordes för arbete vid dekormaskiner så sent som i början av 1980-talet fanns ännu samma attityd och olika värdering av kvinnors och mäns arbetsinsatser. Arbetet vid två nya, något annorlunda, dekormaskiner reserverades först för män och

värderades med en högre lön än den vanliga i dekorsalen, där tidigare endast kvinnor arbetade. När män inte ville vara kvar på det arbetet – för att det ändå var för dåligt betalt eller för att det var för monotont? – kom lönefrågan i ett nytt läge. Då jämfördes arbetet vid de nyaste maskinerna med det vid andra dekormaskiner, alla skötta av kvinnor. Nu tyckte man att det var arbeten av samma slag som borde lönesättas lika. Kvinnornas arbeten värderades lägre än mäns, oavsett arbetets innehåll. En segregering av arbetsuppgifter hade varit menad att skyla över förhållandet.

I formningen kunde vi konstatera hur språket användes för att dölja att en manlig svarvare och en kvinnlig polererska/färdiggörerska utförde samma arbete. En ny yrkesbeteckning infördes och bidrog till att osynliggöra kvinnors kvalifikationer. Det som förut hade haft yrkeskaraktär blev – när utförandet övertogs av kvinnor – uppfattat som en hantlangarsyssla, vilket gav anledning till att betala lägre lön.

Gaskells resonemang om yrkes värden kan också få en allmän bekräftelse i en jämförelse mellan t ex stegmaskinformning och handmålning, som skulle kunna värderas "lika" vad beträffar kraven på yrkesskicklighet. Svårigheten med denna typ av jämförelser, där "manliga" och "kvinnliga" arbeten värderas mot varandra blir att mera konkret skaffa bevis för att dessa värderingar verkligen innebär att det är könet som betalas, inte arbetsuppgiften.

Klart är för övrigt att många kvinnor i Gustavsberg haft arbeten av hantlangarkaraktär men också en del män har haft arbeten av sådan karaktär.

Det har framhållits att när mekanisering äger rum och delar av arbetsprocesser blir överförda till maskiner, så uppstår det parallellt ofta också flera manuella arbeten. Produktiviteten ökar punktvis men resten av arbetet har inte kunnat mekaniseras utan utförs som tidigare.[23] Om vi ur den aspekten ser på arbetet mellan kvinnor och män i Gustavsberg så finner vi att de kvarvarande manuella arbetena under århundradets lopp allt oftare blivit utförda av kvinnor. Tidigare delades sådana arbeten mellan barn, kvinnor och äldre män. Den rationalisering som sådana arbeten kunnat bli föremål för, har varit att de systematiserats, delats upp i mindre moment och ofta arrangerats utmed ett löpande band. I övrigt utförs många av dessa manuella arbeten i stort sätt som för hundra år sedan. Men för den arbetande kvinnan var variationerna mellan olika uppgifter under en arbetsdag ofta större vid sekelskiftet än de blivit efter 1940-talet. Denna typ av kvarblivna manuella restarbetsuppgifter är av mycket skiftande slag men kännetecknas alla av att de är underordnade och strängt kontrollerade arbeten.

ner, som en ny teknik nu var på väg att ersätta. Introduktionen av de utvecklade halvautomaterna gick relativt snabbt när företaget väl beslutat att satsa på dem. För män fanns bara möjligheten att acceptera arbete vid de "kvinnliga" halvautomaterna eller att sluta arbetet på porslinsverkstäderna. Kvinnorna fanns parallellt kvar och en genusintegrering verkade vara på väg. Den blev dock av övergående natur. När stora liners för formning infördes, blev uppgifterna vid dem igen tydligt segregerade med kvinnor vid maskinerna och män som maskinställare; kvinnorna i de monotona rutinuppgifterna, männen i kvalificerade och omväxlande arbeten.

Den amerikanska arbetslivsforskaren Ruth Milkman frågar sig, utifrån positiva insikter från en jämförande studie mellan bilindustri och elektrisk industri i USA under 1930- och 40-talen, om det inte är möjligare och lättare att upplösa genusarbetsdelningen i en industri, där redan en stor andel kvinnor arbetar.[26]

Kanske är det på sådana arbetsplatser en genusintegrering en gång måste ta sin början? Men i Gustavsberg har inte någon sådan långsiktig tendens varit märkbar. Tvärtom har klyftan mellan kvinnors och mäns arbeten igen fördjupats under de senaste tjugo åren trots att kvinnor alltid utgjort en stor del av arbetsstyrkan. Kvinnors närvaro som en större minoritet på en arbetsplats kan kanske lika väl sägas provocera fram tydliga gränsdragningar?

Den engelska antropologen Jacqueline Sarsby har gjort en intervjuundersökning med äldre porslinsarbetare, både kvinnor och män, om genusarbetsdelningen i porslinsdistriktet i England. Hon betonar den strikta genussegregering som finns i dagens engelska porslinsindustri och framhåller att den är baserad på och tolkas via ideologiserande utsagor om vad som är "kvinnligt" respektive "manligt" arbete. Hennes intervjuer och historiska andrahandskällor visar att kvinnor förut, också i England, arbetade med uppgifter och i yrken som idag anses för manliga. Kvinnor var tex under mellankrigstiden glaserare, formare vid stegmaskin eller gjutare. Hennes undersökning pekar – liksom min – på den sista delen av 1800-talet som en period, under vilken kvinnor dels ibland "fick ta över mäns arbeten", dels allt oftare användes som billiga hantlangare.[27]

De senaste tjugo åren har inneburit en förnyad etablering av genusskilda arbetsuppgifter i Gustavsbergsfabriken. De nya form- och dekormaskinerna har skapat ett behov av arbetare som accepterar *mycket* monotona arbetsuppgifter. Under samma period har fler och fler möjligheter getts till deltidsarbeten. Kvinnor, som arbetar mindre än heltid, kan stå ut med dessa extremt tråkiga och hälsovådliga arbeten.

I fallet Gustavsberg kan man i efterhand konstatera att i perioder av

ekonomisk expansion uppluckrades genussegregeringen och kvinnor fick ibland *temporärt* tillgång till självständiga och relativt välbetalda arbeten. Men under sådana perioder har det inte funnits någon *medvetenhet* om att detta arbete var något för kvinnor att försöka behålla, åtminstone har jag inte funnit någon sådan dokumenterad eller ihågkommen.

Det görs många spekulationer omkring framtidens industriarbeten, i vilka man med optimism hänvisar till både plattare organisationsstrukturer, självstyrande grupper, nätverk och ökande utbildnings- och kompetenskrav. Som historiker vill jag inte gärna sia om framtiden men vill påpeka att i ett hundraårsperspektiv och på verkstadsgolvet i den fabrik jag undersökt, har tendensen snarare varit en utarmning och degradering av arbetsinnehållet, med bara några få undantag. Vad förhållandet mellan kvinnor och män beträffar, ger en studie över den längre tidsperioden inte alls något underlag för optimism. De mest monotona och slitsamma arbetsuppgifterna utförs av kvinnor idag.

Är det genom genusarbetsdelningen på *den betalda arbetsmarknaden* som kvinnor kunnat förbli underordnade män? Ofta framhålls det motsatta, nämligen att det varit kvinnors uppgifter i familjen som gjort dem till en särskild typ av arbetskraft på arbetsmarknaden med sk kvinnospecifika hinder. Men det är inte självklart vart man ska förlägga tyngdpunkten. Kanske har det minst lika mycket varit kvinnors dåliga arbetsvillkor och låga löner på arbetsmarknaden, som gjort att de "föredragit" den relativt bättre situationen som hemarbetande och som deltidsarbetande i lönearbetet och som i sin tur gjort det materiellt nödvändigt för dem att i familjeform anknyta till män?[28] Om samhällets resurser hade fördelats på ett annat sätt mellan kvinnor och män och om kvinnors arbetsuppgifter i lönearbete sett annorlunda ut, då hade kvinnors val med nödvändighet blivit andra.

Under förra århundradet var kvinnor legalt och institutionellt underordnade män. Det är vi inte längre. Däremot har genusarbetsdelningen i samhället utformats på ett sådant sätt att kvinnor *i och genom själva arbetet* underordnas män.

Genusarbetsdelningen är då det klart synliga tecknet på att kvinnor har långt till jämställdhet med män. Den har i Gustavsberg varit mindre rigid i perioder av expansiva förändringar. Ibland har dessa förändringar varit relaterade till införandet av ny teknik. Ny teknik har aldrig varit huvudorsaken till förändrade relationer men har ibland tillåtits samverka med dem. Ny teknik har inte verkat i någon entydig riktning utan anpassats efter den allmänna tendensen att på sikt skikta arbetarna efter kön och i den processen ge de relativt

självständigare, relativt mera skicklighetskrävande och relativt bättre betalda arbetena till män.

När det gäller porslinsfabriken i Gustavsberg blir min slutsats att detta stillastående i arbetsrelationen mellan kvinnor och män trots radikala förändringar av teknisk och arbetsorganisatorisk karaktär, inte tillfredsställande kan förklaras med faktorer som knyts till produktionen, relateras till yrkesskicklighet eller utbildning eller till arbetarens/arbeterskans egna val och familjesituation.

Utifrån det resultatet menar jag att man kan formulera en mera allmän hypotes om att kvinnors arbeten blir bestämda i förhållande till mäns utifrån ett maktperspektiv på ett konkret sätt, som därför kommer att skifta från företag till företag, från en historisk tid till en annan.[29]

Enligt ett sådant antagande finns varken särpräglade kvinnoarbeten eller mansarbeten men en ständigt återskapad relation mellan kvinnor och män i arbetssituationen. Tillspetsat skulle man kunna säga, att om man lyckades få robotar att utföra alla arbeten som idag anses som typiska kvinnoarbeten, skulle troligen snabbt en ny uppdelning mellan kvinnor och män av de kvarvarande arbetena utformas. Det handlar inte om olika *arbetsuppgifter i sig* som bäst kan göras av antingen män eller kvinnor; det handlar om relationer och makt.

Därmed blir det inte heller av någon vikt för förståelsen av kvinnors situation och villkor, att fördjupa sig i studier av kvinnors *särskilda* arbeten för att i dem finna något speciellt, som man kan knyta till den kvinnliga sociala eller biologiska karaktären. Man måste istället finna det historiskt specifika, det som ändras hela tiden, i både kvinnors och mäns arbetsvillkor och situationer och som ändå samtidigt återskapar ett förhållande, en relation, i vilken kvinnor hittills kunnat förbli underordnade män.